

57. ЎзМА, И-1 фонд – Канцелярия Туркестанского генерал – губернатора.
58. ЎзМА, И-22 фонд – Управление начальника Каттакурганского уезда Самаркандской области.
59. ЎзМА,, И-36 фонд - По выборам Государственную Думу.
60. ЎзМА, И-274 фонд – Сырдаринской областной по делам о выборах в Государственную Думу комиссии.
61. Эл байроғи. 1917. 8 ноябрь,.9 декабрь, 19 декабрь.
62. Хуррият. 1917. 13 июнь, 14 декабрь, 19 декабрь.
63. Zeki Velidi Toğan. Hatıralar. Türkistan ve diğer müslüman doğu Türklerin milli varlık ve kültür mücadeleleri. – Istanbul, 1969. – 674 s.

BUXORO XALQ SOVET RESPUBLIKASINING TURKIYA BILAN SIYOSIY ALOQALARI

Nuridinov T.Q.

QDPI katta o'qituvchisi (PhD)

tnuridinov1967@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoro Xalq Sovet Respublikasining Turkiya Jumhuriyati bilan XX asr 20-yillarida olib borgan siyosiy aloqalari tarixi yoritilgan. F.Xo'jaev boshchiligidagi "Yosh buxoroliklar" hukumati mazkur davlat bilan o'rnatiladigan siyosiy aloqalarga xalqaro maydonga chiqishning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida qaragan. Turkiya davlati BXSР mustaqilligini birinchi bo'lib tan oldi va elchilarini Buxoroga yubordi. Ikki o'rtadagi siyosiy aloqalar sovetlar tazyiqi ostida yetarlicha samara bermagani arxiv hujjatlari asosida ochib berilgan.

Kalit so'z va iboralar: Globallashuv, xalqaro aloqalar, yosh buxoroliklar, BXSР, Turkiya, F.Xo'jaev, M.Kamol, G'olib Posho, Otaulla Xo'jaev, M.Aminov, Q.Y.Po'latov, Anvar Posho, Mahmud Nazar va Mahmud Rajab, Pashar, elchilikning tugatilishi.

Аннотация: В данной статье описываются политические отношения между Бухарской Народной Республикой и Турецкой Республикой в XX веке. Ф. Ходжаев, вождь молодого бухарского народа, был одним из важных лидеров в отношениях с Турцией. Турция первой признала СССР и прислала посла. Из-за советского давления политические отношения между двумя странами недостаточно отражены в архивных документах.

Ключевые слова и фразы: Глобализация, международные отношения, младобухарцы, СССР, Турция, Ф. Ходжаев, М. Камал, Голиб-паша, Отаулла Ходжаев, М. Аминов, К.Ю. Полатов, Анвар-паша, Махмуд Назар и Махмуд Раджаб, Пашар, прекращение посольство

Annotation: The article highlights the history of political relations between the Bukhara People's Soviet Republic and the Republic of Turkey in the 20s of the twentieth century. The government of the Young Bukharians headed by F. Khodjaev considered political relations with Turkey one of the important directions. The Turkish state was the first to recognize the independence of the BNSR and sent ambassadors to Bukhara. On the basis of archival documents, it is revealed that political relations between the two countries were not effective enough under the pressure of the Soviets.

Key words and phrases: *Globalization, international relations, young Bukharans, USSR, Turkey, F. Khojaev, M. Kamal, Ghalib Pasha, Otaulla Khojaev, M. Aminov, Q. Y. Polatov, Anvar Pasha, Mahmud Nazar and Mahmud Rajab, Pashar, termination of the embassy.*

Jahonda yuz berayotgan globallashuv jarayonlarining davlatlar o'rtasidagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy aloqalarning kuchayib borishiga, turli millat va madaniyatlarga mansub xalqlar o'zaro hamkorligining rivojlantirishga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biriga aylangan bugungi kunda xalqaro tinchlikni saqlash, xalqlarning barqaror rivojlanishini ta'minlash insoniyat oldidagi dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Dunyo davlatlari, mintaqalar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni rivojlantirib borish zaruriyati zamonaviy taraqqiyotning ajralmas xususiyatiga aylandi. Shu nuqtai nazardan davlatlar o'rtasidagi tashqi aloqalar, hamkorlik munosabatlarini yanada kengaytirish va mustahkamlab borish, ularning tarixiy ildizlariga murojaat qilish ehtiyojini vujudga keltirmoqda.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar va yangi jamiyat qurishda xalqimizning boy tarixi, madaniyati, an'alarini o'rganish, ulardan foydalanish muhim vazifa sifatida belgilanmoqda. Zero, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, «Buyuk tarixda hech narsa izsiz ketmaydi. U xalqlarning qonida, tarixiy xotirasida saqlanadi va amaliy ishlarida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham u qudratlidir. Tarixiy merosni asrab avaylash, o'rganish va avlodlardan avlodlarga qoldirish davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biridir» [1: 29].

Markaziy Osiyo xalqlarining Turkiya davlati bilan o'zaro hamkorlik munosabatlari tarixi bir necha yuz yillarni o'z ichiga oladi. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi Buxoro amirligi hayotining barcha sohalari ustidan to'liq o'z hukmronligini o'rnatish tadbirlarini amalga oshirdi. Olib borilgan siyosatning asosiy mohiyati Buxoroni tashqi dunyodan ajratib, uni yakka qo'yishga qaratilgan edi. Rossiyada 1917-yil fevral va oktabr voqealaridan keyin hokimiyatga kelgan muvaqqat hukumat va bolsheviklar hukumati davrida ham Buxoroga nisbatan mustamlakachilik siyosatining mohiyati o'zgarmay qolaverdi.

1920-yil 2-sentabrda Buxoroda amirlik tuzumi agʻdarib tashlangach, bolsheviklar sovet andozalari asosida yangi jamiyat qurish, BXSR ustidan mustamlaka hukmronligini oʻrnatish siyosatini olib borishga kirishdilar. F.Xoʻjaev boshliq hukumatning xorijiy mamlakatlar bilan olib borgan siyosiy, iqtisodiy, madaniy, ilmiy-texnikaviy hamkorlikdan maqsadi “xalqqa erkin maishat, iqtisodiy ozodlik, asrlardan buyon amirlikning asoratida yotgan xalqni madaniy taraqqiysiga chiqarmoq edi” [2]. BXSR hukumati respublikani xalqaro maydonga olib chiqish maqsadida Sharq mamlakatlari va iqtisodiy taraqqiy etgan Gʻarbiy Yevropa davlatlari hamda AQSh bilan keng hamkorlikni amalga oshirish uchun, mavjud murakkabliklarga qaramasdan, bir muncha ishlarni amalga oshirdi. Bu masalada Kavkaz hududi BXSR uchun gʻarbiy yoʻnalishda amalga oshiriladigan tashqi siyosat uchun muhim ahamiyat kasb etdi. Mazkur hudud Buxoro Respublikasining Turkiya hamda Gʻarbiy Yevropa va AQSh bozorlariga chiqish koʻprigi boʻlib xizmat qildi.

BXSR hukumatining tashqi aloqalarida Turkiya respublikasi bilan munosabatlar muhim ahamiyat kasb etgan. Buxoro Respublikasi hukumati dunyo bozoriga chiqish, xalq xoʻjaligi uchun kadrlar tayyorlash masalalarida Turkiyaning ahamiyatini toʻgʻri baholagan edi. BXSR hukumati aʼzolarining koʻpchiligi XX asr boshlarida Turkiyada tahsil olganligini eʼtiborga oladigan boʻlsak, har ikki mamlakat oʻrtasidagi munosabatlarni yoʻlga qoʻyishda oʻzaro bir-birini tushunish ijobiy boʻlganligini koʻrish mumkin. I jahon urushidan keyingi davrda xalqaro miqyosdagi oʻzgarishlar BXSR tashqi aloqalariga oʻz taʼsirini koʻrsatmay qolmadi. Bu davrda gʻolib davlatlarning Germaniya va uning ittifoqchilariga nisbatan yuritgan siyosatini mazkur davlatlar manfaatlariga zid boʻlib, Antanta davlatlari Rossiyada hokimiyatga kelgan bolsheviklar hukumatini tan olmaslik siyosatini yuritdi. Bu davrda Turkiya tashqi siyosatida RSFSR bilan ittifoqchilik qilish, oʻzaro siyosiy va elchilik aloqalari oʻrnatilishi muayyan darajada ahamiyatga ega boʻldi. Turkiya hukumati 1921-yil 16-martda RSFSR bilan diplomatik va hamkorlik shartnomasini imzoladi. Bu oʻz navbatida BXSR va Turkiya

munosabatlari yo'lga qo'yilishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Turk xalqining G'arb davlatlariga qarshi olib borayotgan milliy kurashi Buxoroda sinchkovlik bilan kuzatib borildi hamda qo'ldan kelgan ma'naviy yordam ko'rsatildi [3: 8].

Turkiya Respublikasi BXSRni siyosiy va diplomatik tomondan birinchi bo'lib tan olgan mamlakat bo'lganligini alohida ta'kidlash lozim. Turkiya va BXSR o'rtasidagi diplomatik munosabatlar o'rnatilishi tashabbuskori Turkiya respublikasining asoschisi Mustafo Kamol edi. Uning rahbarligidagi hukumat 1920-yil qishidayoq, har ikki mamlakat o'rtasida diplomatik aloqalarni o'rnatish maqsadida G'olib Posho boshchiligidagi o'z elchilarini Buxoroga yubordi [3: 10]. O'z navbatida BXSR hukumati Mahmud Nazar va Mahmud Rajab boshchiligidagi elchilarni har ikki mamlakat o'rtasida munosabatlarni o'rnatish maqsadida Turkiyaga yubordi [4]. Buxoro elchilari shaxsan Mustafo Kamol tomonidan qabul qilinib, har ikki tomon o'rtasida qadimdan davom etib kelayotgan o'zaro do'stlik va hamkorlikni yo'lga qo'yilishida muhim ahamiyat kasb etdi. BXSR hukumati rasmiy nashri bo'lgan «Buxoro axbori» gazetasida turklarning G'arb davlatlari bosqiniga qarshi olib borayotgan kurashi, Turkiya rahbari Mustafo Kamol shaxsiga oid bir qator xabarlar nashr qilingani Buxoroda Turkiyadagi o'zgarishlarga qiziqish katta bo'lganligidan dalolatdir. Ta'kidlash lozimki, Mustafo Kamol Posho shaxsi bilan bog'liq tarixiy ma'lumotlarni har tomonlama ilmiy va xolisona o'rganish O'zbekistonda mustaqillik yillaridagina amalga oshdi. O'zbekiston istiqloli yillarida mazkur masala bir qator tadqiqotchilar tomonidan o'rganildi [5].

BXSR hukumati va xalqi Turkiya va Yunoniston urushi davomida qardosh turk xalqini qo'llab-quvvatlab, turli miting va namoyishlar tashkil qilgan, katta miqdorda mablag' to'planib, yordam tariqasida Turkiyaga jo'natilgan. Turkiyaning mustaqillik uchun olib borgan kurashi Buxoroda diqqat bilan kuzatib borildi. Buxoroda turklarning g'alabasi sharafiga 1922-yil 12-oktabrda o'tkazilgan mitingda BXSR rahbarlaridan Otaulla Xo'jaev, M.Aminov, Q.Y.Po'latov, RSFSRning Buxorodagi vakili Fonshteyn nutq so'zladilar va miting qatnashchilari nomidan Turkiya hukumatiga tabrik telegrammasi jo'natildi [7: 42].

BXSR va Turkiya munosabatlariga mazkur davrda yuz bergan bir qator ijtimoiy-siyosiy jarayonlar o'z ta'sirini ko'rsatdi. Tarixiy ma'lumotlarni o'rganish shuni ko'rsatmoqdaki, har ikki tomon munosabatlari sovet hukumati ruxsat bergan doirada amalga oshirildi. BXSR hukumatiga Turkiya bilan munosabatlarni o'rnatish va olib borish oson kechmagan. Chunki 1921-yil oktabridan 1922-yil avgustigacha bo'lgan davrda turk sarkardasi Anvar Posho Buxoroga kelib, bu yerdagi siyosiy- harbiy jarayonlarda faol qatnashdi [8: 42]. Bundan avval, Anvar Posho 1920-yil yozidan 1921-yil sentabrigacha sovet Rossiyasi bilan hamkorlik qilgan edi [8: 45].

Ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarga BXSR va Turkiyaning RSFSR bilan tuzgan shartnomalari hal qiluvchi ta'sir ko'rsatdi. 1921-yil 16-martda Moskvada sovet Rossiyasi bilan Turkiya o'rtasida do'stlik va birodarlik haqida, 13 oktabrda Turkiya bilan boshqa sovet respublikalari o'rtasida shartnomalar tuzildi [8: 46]. Mazkur shartnomalarga asoslanib, Mustafo Kamol hukumati Rossiyadan Anvar Poshoni Turkiyaga qaytarishni yoki uni chegaradosh Kavkaz hududidan chiqarib yuborishni qat'iy talab qildi. O'z navbatida RSFSR tashqi ishlar xalq komissari o'rinbosari L.Karaxan 1922-yil 11-mayda RSFSRning Turkiyadagi muxtor vakili S.Aralovga yozgan xabarnomasida sovet hukumati turk hukumati talabini bajarib, Anvarni Anatoliyaga kiritmaganligini, hozirda esa Anvarning Buxoroda bo'lishi musulmon omma tomonidan uni Anqara hukumati va Mustafo Kamol qo'llayotganligi sifatida qaralayotganligini hisobga olib, bu masalada parlament va matbuotda Anqara hukumatining Anvarga munosabatini aniqlab beruvchi chiqish qilish talab qilindi [9: 79].

Buxoro xalqi milliy istiqlol uchun kurash olib borayotgan turk xalqini har tomonlama ma'naviy qo'llab-quvvatlab turgan. 1922-yil 12-oktabrda BXSR MIQ qarori bilan Masjidi Kalonda Buxoro maorif noziri Qori Yo'ldosh Po'latov boshchiligida islom ruhoniylari, maktab o'quvchilari ishtirokida miting o'tkazildi. Unda BXSR Nozirlar Sho'rosi muvaqqat raisi Otaulla Xo'jaev, MIQ raisi birinchi muovini M.Aminov, RSFSR muxtor vakili M.Fonshteyn ishtirok etdilar. Miting

ishtirokchilari nomidan Turkiya Milliy majlisi raisi Mustafo Kamol nomiga tabrik telegrammasi yuborildi [9].

Buxoroga elchi qilib tayinlangan Turkiya vakillari 1921-yil yanvarda Buxoroga keldi va BXSR rahbarlari F.Xo'jayev, A.Muhiddinov, RSFSRning Buxorodagi vakili K.Hakimovlar tomonidan qabul qilinib, ular sharafiga qabul marosimi uyushtirildi [10]. BXSR dunyo miqyosiga chiqish uchun Turkiya bilan o'rnatiladigan diplomatik aloqalarga muhim masalalardan biri sifatida qaragan edi. Shu nuqtai nazardan ikki o'rtadagi elchilik aloqalariga ahamiyat berilganligi bejiz emas. O'z navbatida 1922-yil bahorida BXSR hukumati Turkiya bilan siyosiy munosabatlarni o'rnatish maqsadida Mahmud Nazar va Mahmud Rajablardan iborat o'z elchilarini Anqaraga yubordi. Buxoroning Turkiyaga yuborilgan birinchi siyosiy xay'ati a'zolari Mustafo Kamol tomonidan qabul qilindi. Har ikki tomon vakillari o'z nutqlarida o'zaro do'stlik va hamkorlik munosabatlarini o'rnatish, bir-birlariga ko'maklashuv lozimligini ta'kidladilar [3: 52]. Tomonlar davrning murakkabliklariga qaramasdan, o'zaro hamkorlikni barcha sohalarda amalga oshirishdan manfaatdor edilar. Turkiya Respublikasi hukumati mavjud xalqaro vaziyatdan kelib chiqib, sovet hukumati bilan munosabatlar o'rnatishga majbur bo'ldi. Bu holat uning Buxoro bilan aloqalariga bevosita ta'sir ko'rsatdi.

1920–1924-yillarda BXSR va Turkiya respublikasi o'rtasida iqtisodiy aloqalarni keng yo'lga qo'yishga erishilmadi. Mazkur jarayonga har ikki davlat hayotida yuz bergan siyosiy-harbiy jarayonlar, to'g'ridan-to'g'ri savdo yo'lining yo'qligi, BXSR tashqi iqtisodiy aloqalari sovet organlari nazoratida amalga oshirilishi sabab bo'ldi. Shunday bo'lsa-da, Buxoroning Kavkazortida faoliyat yuritgan savdo vakolatxonalari G'arbiy Yevropa davlatlari bilan olib borgan iqtisodiy munosabatlarda Istanbul porti va Turkiya banklaridan muayyan darajada foydalangan edi.

1922-yil oxirida SSSR tashkil topgandan keyin barcha sohalarda bo'lgani kabi BXSRning Turkiya bilan hamkorlik doirasi qisqarib bordi. 1923-yildan Buxoroni sovetlashtirish siyosatining kuchayishi bilan BXSRning chet

mamlakatlardagi davlat tashkilotlarini tugatish jarayoni avj oldirildi, respublikaning xorijiy davlatlar bilan madaniy aloqalarini tugatish jarayoni kuchaytirildi. Sovet hukumati xorijga tahsil olish uchun yuborilgan talabalarni ortga qaytarish siyosatiga Buxoroni sovetlashtirishning tarkibiy qismlaridan biri sifatida qaragan edi. SSSR tashkil topgach, rasman uning tarkibiga kirmagan BXSR ichki va tashqi siyosatida jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. 1923-yil bahoridan Buxoro hayotining barcha sohalarini sovetlashtirish siyosati jadallik bilan amalga oshirila boshlandi. Avvalo, hukumat tarkibidan ilg'or fikrli yosh buxoroliklar namoyondalari chiqarilib, ular o'rniga ma'lumoti yetarli darajada bo'lmagan oddiy xalq vakillari hukumat mas'ul lavozimlariga tayinlandi. BXSR konstitutsiyasi va qonunlariga, shuningdek, respublikaning sovet davlati bilan tuzgan noteng shartnomalariga ham jiddiy o'zgartirishlar kiritilib, amalda Buxoro RSFSR tarkibidagi ma'muriy-hududiy birliklardan biriga aylantirildi. Kommunistik mafkura namoyondalari «jahon inqilobi» g'oyasi amalga oshmagandan keyin uni alohida olingan jo'g'rofik makonda amalga oshirishga kirishdilar. Totalitar tuzumning kuchayib borishi bilan BXSR kabi qog'ozda mustaqil bo'lgan respublikalarni tugatib, ularni SSSR tarkibiga kiritish jarayoni boshlandi. Buxoro hayoti barcha sohaları ustidan sovet davlat muassasalari nazorati o'rnatilishi bilan kommunistik partiya dohiylarining BXSRni tarix sahnasidan butunlay yulib tashlashdan iborat bo'lgan siyosatining asl ko'rinishi oshkor bo'lib qoldi. Buxoro hududida harbiy harakatlarning uzoq davom etishi natijasida respublika hukumati mavjud vaziyat ustidan nazorat o'rnatish imkoniyatiga ega emasdi. BXSRning xorijiy davlatlar bilan olib borilayotgan hamkorligiga 1923-yil martida Chorjo'yning Pashar qishlog'i yonida Turkiya, Afg'oniston, RSFSR konsulliklari va diplomatik vakillarining halok bo'lganliklari muayyan darajada salbiy ta'sir ko'rsatgan, albatta [11: 38]. Mazkur voqea kim tomonidan amalga oshirilishidan qat'iy nazar, BXSR hukumatining xalqaro miqyosdagi obro'siga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatgan edi.

Bu davrda ikki o'rtadagi aloqalar hukumatlar doirasida o'zaro maktub yozishmalari ko'rinishida mavjud bo'lgan. Turkiyaning jumhuriyat deb e'lon qilinishi munosabati bilan BXSR hukumati qardosh xalq hukumati va uning rahbari Mustafo Kamol nomiga tabrik telegrammasi yo'llaydi. 1923-yil noyabrda Turkiya rahbari javob telegrammasi yo'llab, o'z xalqi va hukumati nomidan qardosh Buxoro xalqi va hukumatiga o'z samimiy minnatdorchiligini bildiradi [3: 51-52]. Biroq, bu davrda Buxoro hayotini jadal sovetlashtirilishi natijasida BXSRning tashqi aloqalari doirasi qisqarib bordi. Turkiya Respublikasi bilan hamkorlik munosabatlari yetarlicha rivojlanmasdan barham topdi.

Yuqoridagilardan xulosa qilib shuni ta'kidlash lozimki, BXSR tarixan qisqa muddat davomida mavjud bo'lishiga qaramasdan, sovet respublikalari, xorijiy mamlakatlar bilan keng hamkorlik munosabatlarini yo'lga qo'yishga harakat qildi va bu masalada muayyan natijalarga erishdi. BXSRning Turkiya davlati bilan hamkorligi, ayniqsa, maorif va madaniy sohalarda bir muncha samarali bo'ldi. Turkiya uchun og'ir bo'lgan chet el bosqini davri bo'lishiga qaramay, Mustafo Kamol hukumati qardosh Buxoro xalqi bilan hamkorlik munosabatlarini samarali olib borishga harakat qildi. O'z navbatida boshidan murakkab davrni kechirayotgan BXSR hukumati xorijiy mamlakatlarga tahsil olish uchun o'z talabalarini yubordi. Bir tomondan, Buxoro hududida ko'p ming kishilik sovet armiyasining mavjud bo'lishi, mamlakatda qizil armiyaga qarshi kuchli qurolli qarshilik harakatining uzoq vaqt mobaynida davom etishi, BXSR tashqi aloqalariga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ikkinchidan, Buxoro xorijiy Sharq mamlakatlari bilan sovet hukumati vakillari ishtirokida aloqalar olib bordi. Ayniqsa, SSSR hukumatining 1923-yildan sovet respublikalari va xorijiy davlatlarda faoliyat olib borgan BXSR vakolatxonalarini tugatish tomon yo'l tutishi BXSRning xalqaro hamkorligi barham topishiga olib keldi. SSSRda sovet hokimiyatining mustahkamlanib borishi Buxoro va Turkiya munosabatlarida salbiy holatlar paydo bo'lishiga olib keldi. Shuningdek, sovet davlat organlarining Turkiya diplomatik vakillariga va hukumatiga tazyiq ko'rsatishi tomonlar o'rtasidagi

munosabatlarning yomonlashuviga olib keldi. Bu holat BXSR va Turkiya respublikasi munosabatlarga salbiy ta'sir ko'rsatib, sovetlarning Buxoro mustaqilligini tugatish siyosatiga mos kelardi. Xorijda jumladan, Turkiyada tahsil olgan Buxoro talabalarining ayrimlari sovet totalitar siyosati bilan kelisha olmay, o'zga yurtlarda qolgan bo'lsalar, o'z yurtiga qaytganlari XX asr 30-yillarida stalincha qatag'on siyosati qurboni bo'ldilar.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018.
2. “Бухоро ахбори” 1922 йил, 8 июл, № 89 сон.
3. Ҳайитов Ш., Раҳмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси ва Шарқ мамлакатлари. (1920-1924 йиллар). –Бухоро. 2004.
4. Бухоро ахбори, 1922 йил, 4 апрель, №77.
5. Эргашев Ф. Янги Туркиянинг отаси. Жаҳон адабиёти. 1998 йил, № 8, А.Зоҳидий Мустафо Камол Отатурк. Фан ва турмуш, 2001 йил, № 1.
6. Бухоро ахбори, 1922 йил, 19 октябрь, № 103.
7. Ражабов. Қ. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш. – Тошкент: 2002.
8. Материалы по истории Бухарской Народной Советской Республики. Сборник документов. – Ташкент: 1976.
9. Бухоро ахбори, 1922 йил, 19 октябрь, № 103.
10. Бухоро ахбори, 1921 йил, 27 январь, № 21.
11. ЎзМА, Р 47-фонд, 1-рўйхат, 321-иш.